



## Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

**Danskernes Historie Online** er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almenyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

### Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

### Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

### Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

# STAVNSBÅND OG VÆRNEPLIGT

– omkring værnepligtsreformen 1788

af

HANS CHR. BJERG



Værnepligtsstyrelsen

1988

# STAVNSBÅND OG VÆRNEPLIGT

– omkring værnepligtsreformen 1788

af

HANS CHR. BJERG

1988

© Værnepligtsstyrelsen

Tryk: Notex · Grafisk Service Center A/S, København

ISBN 87-503-7331-5

Foto: Hvor intet andet er anført, er det fotografiske arbejde udført af Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

**Forside:** Træsnit fra 1774 af dansk Landsoldat, der viser hans dobbelt-funktion som bonde og militssoldat.

**Bagside:** Medalje slået i anledning af Landmilitiets oprettelse 1701, samt udsnit af den endelige betænkning vedrørende Stavnsbåndsløsningen og indførelsen af den personlige værnepligt.

”..en almindelig og personlig pligt imod kongen og fædrelandet”.  
Indledningen til Stavnsbåndsforordningen 1788.

## Forord

Ophævelsen af stavnsbåndet ved en forordning af 20. juni 1788 er en skelsættende begivenhed i Danmarks-historien. Det er imidlertid ikke kun landbruget, der har anledning til at fejre 200 års jubilæet i år. Forordningen om stavnsbåndets ophævelse er også en afgørende begivenhed i den danske værnepligts historie, idet grunden til den personlige værnepligt, som vi kender den i dag, blev lagt ved denne forordning. Ophævelsen af stavnsbåndet blev også et væsentligt skridt hen mod ”den almindelige værnepligt”, der blev knæsat ved grundloven af 1849, og forordningen betød en bekræftelse på og styrkelse af den særegne danske ordning, hvorefter værnepligtsadministration, herunder navnlig bedømmelsen af de værnepligtiges egnethed, foregår i et civilt administrativt system.

Der er derfor al mulig grund til, at Værnepligtsstyrelsen – som en civil administration under Indenrigsministeriet – søger sine egne rødder og fejrer forordningen om stavnsbåndets ophævelse som den væsentlige begivenhed i værnepligtens og værnepligtsadministrationens historie den er.

Det er baggrunden for, at Værnepligtsstyrelsen har bedt historikeren, overarkivar ved Rigsarkivet, cand.mag. H. C. Bjerg, om at skrive denne lille afhandling om ”Stavnsbånd og Værnepligt – omkring værnepligtsreformen 1788”. Det er med glæde, at vi hermed præsenterer resultatet.

Værnepligtsstyrelsen, den 18. maj 1988

Steen Thorbek



Medalje slået i anledning af Landmilitiets oprettelse 1701. Den latinske tekst kan oversættes til: *Med Guds hjælp og på kongens bud – Med den ene hånd dyrker han jorden, med den anden værner han landet.* Motivet symboliserer landsoldatens dobbelt-funktion som bonde og soldat.



# Indledning

Forordningen af 20. juni 1788 om stavnsbåndets ophævelse anses med rette for den vigtigste af landboreformerne i Danmark i slutningen af 1700-tallet. Det er nok mindre kendt, at forordningen faktisk var en værnepligtsreform, der grundlæggende ændrede udskrivningen af soldater i Danmark. Således indførtes med forordningen for første gang *den personlige værnepligt* som princip, ligesom værnepligtsadministrationen, som den kendes frem til vore dage, indførtes. Stavnsbåndsbestemmelserne havde været nøje forbundne med udskrivningen af soldater, og derfor var det nødvendigt at ændre værnepligtsforholdene samtidig med stavnsbåndets ophævelse. Forudsætningen for *den almindelige værnepligt*, der indførtes i 1849, er således værnepligtsreformen i 1788.

Landbrugets og forsvarrets sammenhæng i stavnsbåndsbestemmelsen fremgik da også af indledningen til forordningen af 20. juni 1788, hvori det hedder som begrundelse: ”..da bondestanden indbefatter den talrigste del af landets indbyggere, og statens styrke, såvel i hensigt til *forsvarsvæsenet*, som *den almindelige velstand*, fornemmelig beror på denne betydelige næringsstands vindskibeligbed, mod og fædrelandskærlighed.”. Med denne begrundelse gav eller rettere gengav kongen den mandlige bonde *den personlige frihed*, som var blevet givet ham ved vornedskabets ophævelse i 1702. Vornedskabet, der først og fremmest gjaldt på den sjællandske øgruppe, indebar, at en

godsejer kunne tvinge en fæstebonde til at tage en gård i fæste på det gods, hvorunder han var født. Bestemmelsen var imidlertid gjort illusorisk gennem indførelsen af landmilitseren i 1701, der pålagde godsejeren at stille soldater til denne. Med landmilitserbestemmelserne i hånd kunne godsejeren få sin vilje overfor en genstridig fæstebonde.

Den helt centrale passus i forordningens indledning lød: ”..da det er befundet, at det stavnsbånd, som for nærværende tid hæfter bønderne i Danmark til det gods, på hvilket de have fyldt det 4de år, har sin grund i den indretning ved Land-Militseren, at jordrotterne have været pligtige til at fremstille det til krigshærens vedligeholdelse fornødne mandskab, i forhold af deres ejendommens matriculerede hartkorn, *så fritages jordegodsejerne fra at levere folk til krigstjeneste, hvilken herefter skal fordrres umiddelbar, som en almindelig og personlig pligt imod kongen og fædrelandet.*”.

Med disse bestemmelser skete der som antydnet to afgørende ændringer med hensyn til værnepligten. For det første blev udskrivningen af soldater fjernet fra jordejerne og overgik helt til statsmyndighederne, for det andet blev pligten til at stille soldater ændret til en værnepligt, der pålignedes den enkelte person. Pligten blev med andre ord flyttet fra selve jorden til dens brugere. Det blev således fortsat kun bondestanden, der skulle bære værnepligten. Men det første afgørende skridt på vejen til *den almindelige værnepligt* var taget.

# Forudsætninger for stavnsbåndsløsningen

Oprindeligt bestod der en pligt for alle frie borgere til at møde til *landeværn* i tilfælde af, at landet blev angrebet af fjender, og under visse forhold at stille til *leding*, d.v.s. at udføre militærtjeneste, når landets ledelse besluttede dette. I løbet af 1400- og 1500-tallet mindskedes stærkt betydningen af disse foranstaltninger dels på grund af den ændrede krigsførelse, dels på grund af den styrkelse af en central kongemagt, der fandt sted i mange dele af Europa. Den centrale kongemagt var af indlysende grunde mere interesseret i, at denne militærpligt blev konverteret til afgifter, således at kongemagten selv kunne hverve folk, der så kom i kongens sold, deraf navnet ”soldat”, og som permanent var til rådighed. Man talte her om en *stående hær*. Med en sådan kunne kongemagten styrke sin magtposition indadtil over for adel og bønder. Udadtil var den et hurtigt og anvendeligt udenrigspolitisk instrument, som normalt ikke krævede stænderbeslutninger og almindelig accept.

Christian IV havde meget modstridende i 1614 måttet oprette en hær bestående af reserver tilvejebragt gennem udskrivninger blandt danske bønder. Til krig foretrak han *soldater frem for bønder*, som han udtrykte sig. I 1621 blev denne *nationale hær*, som styrken blev betegnet, sat lidt mere i system. Landet blev inddelt i grupper hver bestående af et vist antal bøndergårde, betegnet som et *lægd*, der samlet skulle stille én soldat, når kongen bød. Den

pågældende skulle ansættes hos en af bønderne, og samlet stod de altså for hans underhold og krigsudrustning. *Militærpligten* var en pligt, der påhvilede jorden som sådan, og hvis effektivering påhvilede ejerne. Der var altså ikke tale om personpligt. Den her skitserede ordning holdt sig i princippet frem til 1788.

Igennem 1600-tallet fik den nationale hær på trods af de mange krige ikke den store militære betydning, og den blev i 1680'erne under Christian V faktisk helt ophævet.

Frederik IV genindførte den nationale hær i 1701 under betegnelsen *Landmilitisen*. Ved forordningen af 22. februar 1701 blev det bestemt, at landets agerjord, altså bl.a. ikke købstadsjorden, skulle inddeles i lægder bestående hver af jord svarende til 20 td. hartkorn. Hvert lægd skulle stille en bondesoldat til militsen. Denne skulle være til rådighed i seks år. Opstod vakance skulle lægdet sørge for en ny. Ved eksercits hver søndag efter kirketid skulle disse folk uddannes til infanterister. Efter en forordning af 31. december 1701 blev ryttergodserne inddraget i ordningen. Herfra skulle der stilles *bonderyttere* til et nationalt rytteri.

Amtmændene medvirkede ved fastsættelsen af lægderne på krongodset, samt i forbindelse med inddelingen af *strølægderne*. Det var områder, der ejedes af flere end to proprietærer. Inden for andre områder foretog den pågæl-



dende godsejer eller proprietær selv inddelingen.

I forbindelse med forberedelsen af landmilitis-ordningen blev der 1700-1701 gennemført mandtal af alle mænd i bondestanden, men de, der kunne udtages til militssoldater, blev opført på de såkaldte *reserveruller*, som omfattede bønder på godserne mellem 14 og 35 år.

Den første militisudskrivning blev i 1701 foretaget af særligt nedsatte kommissioner. Derefter blev der årligt 1-2 gange på *sessioner* taget stilling til de folk, der skulle komplettere de udskrivninger, der var gennemført i 1701. Sessionerne bestod af amtmænd og særlige landkommissærer, som havde hvert sit distrikt, samt de stedlige regimentschefer. Der er grund til her at pege på det stærke civile islæt, der var i denne udskrivningsprocedure, og som helt til vore dage har været en fast praksis i Danmark, hvor værnepligtsvæsenet fortsat er en civil myndighed adskilt fra forsvarret.

Selve udskrivningen kunne enten foregå på den måde, at lægdet præsenterede en karl til godkendelse, eller ved at samtlige opførte i et gods' reserverulle blev præsenteret, hvorefter sessionen så kunne vælge imellem disse.

På trods af den meget ringe militære uddannelse, landmilitisen fik, fandt man det under den store nordiske krig nødvendigt at supplere de hvervede regimentter med folk udskrevet gennem landmilitisen. I 1710 skulle der således for hver 60 td. hartkorn stilles en soldat til de hvervede regimentter, og i 1718 udskrev man på samme måde en soldat for hver 80 td. hartkorn. Alt efter den styr-

ke, man havde behov for, kunne man variere lægdets størrelse. På samme måde ændrede man i 1724, for at lette trykket på landbruget p.g.a. krisetider, det almindeligt gældende landmilitis-lægd fra 20 td. hartkorn til 32 td. hartkorn.

Ret hurtigt efter at landmilitisen var blevet indført i 1701, kom der undtagelsesbestemmelser, som enten strammede ordningen eller løsnede den. Efter afslutningen af den store nordiske krig stod det snart klart, at ordningen ville blive en katebald mellem kongens, godsejernes og hærens interesser. Kongen, Frederik IV, var for så vidt indstillet på efter krigens ophør at nedtrappe ordningen; officererne ville beholde mandskabet længst muligt for at få glæde af den sparsomme træning, landmilitis-soldaterne havde opnået, idet de så nemmere ville kunne komplettere de hvervede regimentter. Godsejerne var på deres side ikke interesseret i, at bønderne under ordningen kom til at gøre for megen soldatertjeneste, men ønskede at anvende bestemmelserne til at holde dem på godset og ved jorddyrkningen. Forskellig praksis og uklare bestemmelser gav udstrakte muligheder for uensartet administration og derigennem varetagelsen af særinteresser, hvor man især konstaterede, at godsejerne mere og mere fik drejet ordningen i den retning, *de* ønskede.

Landmilitisens indførelse i 1701 havde været en god foranstaltning ved at skabe en dybde i landets forsvar, som de hvervede hære ikke ville kunne give, især ikke i forbindelse med direkte angreb på landet. Landmilitisens infiltrering af landboforholdene og godsejernes interesser, fik imidlertid hele indret-

ningen til at køre fast i slutningen af 1720'erne. Kongen modtog da også ved visse lejligheder såvel navngivne som anonyme klageskrifter over forholdene for landbruget. Især betragtedes det af mange godsejere som et stort problem, at bønder rømte fra landet uden den nødvendige tilladelse, hvorved de kunne unddrage sig arbejdet ved landbruget. Alle disse forhold opfattedes bl.a. af godsejerne som værende en følge af militærpligten, der påhvilede bønderne. Man mente, at det var denne, som fik mange til at rømme. Men sandheden er nok, at det var de dårlige forhold for landbruget i almindelighed og for bønderne i særdeleshed, der var den egentlige årsag til denne rømning. Hvor mange der således rømte og f.eks. gennem nordtyske byer søgte ud at sejle, vides ikke med bestemthed. I dag skønner man, at samtidens formodninger og påstande var overdrevne. Hovedsagen er imidlertid, at dette forhold blev anvendt som argumentation over for kongen, for at få denne til at lempe landmilitts-ordningen yderligere eller at afskaffe den helt. Ideen bag denne argumentation var, at en ophævelse af landmilitts-ordningen ville få bønderkarlene til at blive hjemme og være mere indstillede på at fæste gårde. Ønsket om afskaffelsen af landmilitts-ordningen var derfor utvivlsomt udbredt blandt godsejerne i slutningen af 1720'erne.

Kronprinsen, den senere Christian VI, var ikke påvirket af denne argumentation og blev i denne holdning støttet af den lille kreds af godsejere og adelsmænd, som han omgav sig med. Der var her tale om Iver Rosenkrantz

(1674-1745) samt brødrene Chr. Ludvig von Plessen (1676-1752) og Carl Adolph von Plessen (1678-1758). Til denne kreds hørte også Poul Vendelbo Løvenørn (1686-1740), der var officersuddannet, men havde gode kontakter inden for godsejer-kredse. Straks efter tronbestigelsen i midten af oktober 1730 blev Rosenkrantz og brødrene Plessen indsat i konseillet, kongens regering.

Som en af sine første regeringshandlingener ophævede Christian VI den 30. oktober 1730 forordningen om landmilittsen fra 1701, og de nationale hærafdelinger blev opløst i stor hast. Alt tyder på, at beslutningen nok gennem nogen tid inden tronskiftet har modnet sig hos Christian VI, men selve gennemførelsen skete hovedkulds, og uden at de sædvanlige administrative instanser var blevet hørt. Det er givet, at dette hastværk medførte, at ingen gjorde det klart for kongen, hvorledes praksis og senere supplerende bestemmelser, der var kommet til angående forordningen af 1701, i den grad havde filtret hele landmilitts-spørgsmålet sammen med forholdet mellem godsejere og bønder. Den nødvendige følgelovgivning, der tog hensyn hertil, manglede helt, og forvirringen synes total de fleste steder.

Den umiddelbare virkning blev den stik modsatte af den tilsigtede, idet de flytninger fra godserne, som man havde villet undgå, netop tiltog i omfang og skabte store problemer.

Poul Vendelbo Løvenørn var i Preussen i 1730 og kom først hjem efter, at landmilittsen var ophævet, og kunne derfor ikke gøre sin indflydelse gældende. Han blev 6. november 1730 overkrigssekretær for Landetaten og Søeta-

ten, d.v.s. krigsminister. Han var helt afgjort imod afskaffelsen af landmilitser, ikke alene af militære grunde, men også set ud fra et godsejersynspunkt. Løvenørn lod sig straks anvende af de kræfter blandt godsejerne, der med det samme satte en modbevægelse ind, fordi man med ophævelsen af forordningen fra 1701 havde mistet reelle magtmidler over for bønderkarlene.

Allerede 5. marts 1731 begyndte Christian VI med en ny forordning at trække i land. Det blev forbudt bønderkarlene at rejse udenlands uden tilladelse, og i det hele taget måtte de ikke flytte fra godset, hvor de arbejdede, uden at være forsynet med et pas fra godsejers side. Uden gode grunde kunne godsejeren dog ikke nægte at udstede et sådant pas. Endvidere blev det bestemt, at godsejeren havde mulighed for at sende bønderkarle, der "lagde sig efter ørkesløshed", til de hvervede regimentter som soldat, ligesom officererne kunne pågribe en bondekarl, der forsøgte at undkomme til udlandet uden pas, og indplacere ham i de hvervede regimentter.

Kongen synes efterhånden at have vaklet mellem de forskellige interesser, meninger og hensyn. Problemet blev af kongen forelagt konseillet til nærmere undersøgelse, men sagen kom ikke rigtigt ud af stedet.

Der indkom i 1732 en anonym klage fra en række godsejere. Kongen lod klagen behandle i konseillet, der i det væsentlige bestod af mænd, som i sin tid havde rådet kongen til at afskaffe landmilitser, så indstillingen her var meget beregnelig. Det interessante er imidlertid, at det afslørede, at bestræbelserne

for at afskaffe landmilitser var sket helt ud fra snævre godsejerinteresser. Man troede, at forholdene for landbruget ville blive bedre, hvis landmilitser-tjenesten blev afskaffet. Fra konseillets side, der væsentligt bestod af godsejere, erkendte man, at det var et problem, at bønderkarlene nu lettere kunne flytte fra godserne end tidligere. Man tilrådede ikke en genindførelse af landmilitser, men, at der for at hjælpe landbruget, indførtes en rulleføring, som skulle opnotere de bønderkarle, der var på godserne og som var mellem 14 og 40 år. Begrundelsen var, at kongen dermed til enhver tid kunne se, hvilke ressourcer, han havde at trække på, hvis han skulle ønske soldater indkaldt. Sålænge godsejeren kunne skaffe rulleførte arbejde, skulle disse være forpligtet til at forblive på godset. Med andre ord, så blev der foreslået et *stavnband*, som kun meget indirekte var begrundet i militære hensyn. Der var her tale om rene godsejer-interesser.

Christian VI var nu nået til den opfattelse, at der måtte genindføres en form for landmilitser eller landeværn, og at denne som tidligere skulle regulere forholdet mellem godsejer og bønderkarle, således at landbrugets fortsatte drift kunne sikres. I løbet af få år var kongens indstilling til sagen ændret totalt, og genindførelsen blev, i modsætning til afskaffelsen, forberedt godt gennem høringer af flere administrative instanser. Ingen bønderkarle var naturligvis repræsenteret ved disse overvejelser. Godsejerne sad hårdt på magt og administration, og det underer derfor ikke, at bestræbelserne for at få genindført landmilitser samt en ordning, der

indebar, at bønderkarlene kunne holdes til godserne i den produktive alder, ikke mødte nogen modstand.

Den 4. februar 1733 genindførte Christian VI så landmilitseren. Selv om forordningen som sådan drejer sig om landmilitseren, så er der ganske klart tale om en ren landøkonomisk foranstaltning til gavn for godsejerne. I forordningens indledning hedder det, at begrundelsen er, at ”..den frihed, bønderkarlene ved landmilitserens afskaffelse har bekommet, nogenledes at indskrænke, efterdi vi ugerne må se og fornemme, at de sådan frihed misbruger, idet de lader agerdyrkelsen fare og størstedels sig af landet har forføjet og endnu daglig derfra undviger..”. Den militære begrundelse er helt væk.

De vigtigste bestemmelser i forordningen var, at ”alt ungt mandskab på landet skal enrulleres”. Lægderne skulle udgøres af 60 td. hartkorn, hvad der gav mindre mandskab end der havde været under perioden 1701-1730. Sessioner skulle holdes årligt og bestå af amtmanden, obersten og krigs- og landkommisæren. En af de mest afgørende bestemmelser var, at ”enhver, som besidder noget hartkorn, skal ved ethvert års session under sin hånd indgive en liste over alt sit unge mandskab fra 14-36 år, som ej endnu har fæstet nogen gård. Af dette mandskab må proprietærene af dem, som er 18 til 36 år gamle udi sessionen som soldat lade enrullere hvilke de selv vil” (pkt. 7). I pkt. 17 hedder det, at ”alle de karle, som bliver enrullerede, førend de er 30 år gamle skal tjene 8 år, og de som enrulleres over deres 30te års alder, skal ikkun tjene 6 år ..”. Af pkt. 18 fremgik det, at ”ingen bon-

dekarl må begive sig fra det gods, hvor han er født, så længe hans husbond kan forskaffe ham tjeneste ..”. Selve soldatertjenesten synes ikke at have været voldsomt anstrengende. I pkt. 10 hedder det bl.a., at ”den enrullerede soldat skulle møde til eksercits hver søndag efter prædiken, undtagen de tvende årlige højtider og udi sæde-, og hø- og kornhøst tider, nemlig fra medio april til ultimum maj og fra 1. juli til ultimum september, da eksercitsen ikkun sker hver 4. søndag ..”.

Gennem forordningen havde godsejerne fået en enestående magtstilling. Det var pålagt dem at føre de såkaldte reserveruller over lægdernes bønderkarle, der var mellem 14 og 36 år. I denne periode var de bundet til godset, stavnsbundne, en senere betegnelse, der ikke forekommer i denne forordning, som indførte *stavnsbåndet*. Det var godsejerne, der på grundlag af reserverullerne kunne udtage de folk, som blev præsenteret for sessionerne og endeligt blev godkendte som soldater. Det var her godsejernes magtmiddel lå. Deres hovedproblem lå i, at de skulle skaffe fæstere til alle gårdene inden for godsets område, uanset hvilken stand disse var i. Alternativet for at nægte at tage fæste var at blive præsenteret for sessionen og derigennem udtaget som soldat. Bønderkarle, der lod sig hverve til de stående regimenter, kunne først efter endt tjeneste få fripas ved at fæste en gård eller arrangere en indforståelse med godsejeren fra det gods, hvor de stod opført i reserverullen.

Man skulle måske have troet, at forordningen af 1733 skabte voldsom uro blandt bønderkarlene, der nu efter et

par års frihed, pludselig blev lænkede til fødestavnen. Men noget sådant synes ikke at have fundet sted. Måske har man troet, at ordningen var midlertidig, måske har man været vænnet til fra tidligere at være undergivet restriktioner, således at man knap nok registrerede de nye bestemmelser. Restriktioner for bondestanden var heller ikke specielt noget dansk fænomen. I Preussen indførte man på samme tid, 1. maj 1733, den såkaldte kanton-ordning, hvorefter hvert regiment fik tildelt et bestemt hvervingsområde, *kantonen*. Alle 10-årige bønderdrengene blev indrullerede, fik en dusk røde fjer i huen, og aflagde efter konfirmationen faneed. Man etablerede alle i en militsordning, og fra disse kadre rekrutteredes eller kompletteredes de stående regimenter. Dette gav i en befolkning på omkring 2 mill. en militsstyrke på nominelt 80.000 mand.

Formelt blev forordningen af 1733 strammet i henholdsvis 1742 og 1764. I første omgang udvidede man perioden for optagelsen i reserverullen til fra det 9. til det 40. år. Samtidig blev antallet af udskrevne øget ved, at lægderne blev sat ned fra 60 til 40 td. hartkorn. I 1764 blev reserverullealderen ændret til 4.-40. år, og lægderne til 32 td. hartkorn. På trods af disse formelle bestemmelser – og i modstrid med den traditionelle opfattelse – skal man ikke tro, at bønderkarlene over alt blev fastholdt i et jerngreb og behandlet som livegne. Ordningen blev administreret meget forskelligt. Nyere undersøgelser har vist, at mobiliteten var ganske betydelig på trods af lovgivningens bogstav. For at opfylde forordningens pkt. 18 om, at

bønderkarlene var bundet til godset *så længe husbonden kunne skaffe dem arbejde*, er der eksempler på, at godsejere udstedte pas til bønderkarlene, således at de i perioder, hvor der ikke var meget at lave på godserne i Danmark, kunne søge arbejde i Holsten mod at vende tilbage til godset, når sæsonen var til det igen. Der er også eksempler på, at bønderkarle under mønstringer, hvor kongen var til stede, trådte frem og klagede over urimeligheder til majestæten, som altid tog sig af disse sager.

En række problemer omkring stavnsbåndet og betydningen af dets afskaffelse kan kun forstås ud fra kendskabet til diskussionerne om, efter hvilke principper landenes forsvarsstyrker skulle opstilles. I 1700-tallet diskuterede man rundt om i Europa fordele og mangler ved den stående hvervede hær. Rent politisk og militærprofessionelt var der indlysende fordele ved en sådan foranstaltning. Men det helt store problem var økonomien bag den stående hær, der især i fredstid var uhyre belastende. For at skabe dybde i forsvaret gik man flere steder over til militsordninger, som f.eks. den danske fra 1701. Da man dengang kun kunne forestille sig, at en sådan ordning skulle omfatte bondestanden, så opstod der interessekonflikter alle steder mellem godsejerinteresser og kongemagtens forsøg på at skabe styrker til landets forsvar. Flere steder, som i Danmark, fik godsejerne i forbindelse med indførelsen af militsordninger samtidigt indført, at regimenterne ikke længere måtte hverve bønder, der på denne måde kunne unddrage sig fæste og andre arbejdsforpligtelser ved godserne. Derved blev man nødt til først og

fremmest at *rekruttere*, et ord, der egentlig betyder "forny", hvervede udlændinge, hvad der naturligvis ikke kunne undgå at gøre regimenterne mindre pålidelige. Sideløbende hermed måtte man af økonomiske grunde udvide den såkaldte *fri-folk*-ordning. Denne ordning indebar, at regimentschefen for en hvervet styrke fik tildelt et bestemt beløb til sold svarende til normeringen af den pågældende styrke, men det var tilladt ham at undlade at besætte et mindre antal pladser. Pengene herfra kunne han bl.a. bruge til at skaffe sig nye rekrutter i konkurrence med udenlandske hære, samt forbedre forholdene for regimentet, og vel også i nogle tilfælde – for sig selv. I forbindelse med økonomiske reduktioner tillod man nu at gøre soldater i regimenterne til *fri-folk*, d.v.s. at de fik tilladelse til at drive håndværk eller arbejde uden for regimentet mod til gengæld kun at få halv løn. I krigstilfælde skulle de så være til rådighed for regimentet. Reelt bevirkede denne ordning, at der blot blev indført en del udenlandsk arbejdskraft til landet.

Omkring 1740 var der blandt højt placerede officerer en udbredt utilfredshed med forholdene, og det blev foreslået, at man helt afskaffede disse *fri-folk*, mod at de hvervede regimenters så i krigstilfælde blev kompletteret med soldater fra de nationale militsregimenter. I 1741 blev det bestemt, at hvert landmilitsregiment skulle designere 10 mand til de hvervede styrker, og samtidig blev der foretaget mandtal på sessioner over hele landet for at få et overblik over, hvor mange bønderkarle mellem 9-40 år, der var til rådighed. For det

egentlige Danmark var tallet 79.403, hvoraf 19.634 blev erklæret tjenstdygtige.

Med ordningen i 1742, hvor man kompletterede de hvervede regimenters med landmilitsfolk, var der taget hul på en ny udvikling, der efterhånden skulle udvikle den danske hær til det, der betegnes som en kadre-hær. Indledningen var hermed også gjort til efterhånden at afvikle de hvervede tropper, selv om dette kom til at gå meget langsomt.

Situationen var nu uændret igennem 10-15 år, men efter 1755 indbød regeringen ligefrem til, at landboforholdene set ud fra nationaløkonomiske hensyn blev diskuteret offentligt. Gennem de udkomne pjecer fik man et klart indtryk af, hvorledes de landøkonomiske og de militære hensyn blokerede for hinanden i forbindelse med en løsning af bøndernes forhold. En ændring i forholdet mellem godsejerne og bønderkarlene ville ødelægge rekrutteringssystemet til landmilitsen, og en ændring i udskrivningsmåden ville ødelægge det system, som agerdyrkningen på denne tid foregik på. Nøglen til dette problem var nok udskrivningsrettens placering hos godsejeren. Selv om man den gang havde indset nødvendigheden af at ændre netop dette forhold, så havde der nok alligevel ikke været mulighed for at gøre noget ved denne sag.

I 1762 og årene umiddelbart efter skete der en ny udvikling i det her behandlede spørgsmål. På grund af en truende krig med Rusland blev den danske hær sat på krigsfod i 1762, og på samme tid – uafhængig af den truende krigsfare – havde man indkaldt den franske general C.L. de Saint-Germain



# Das Seeländische National-Regiment.

57



Chef.	Stärke.	Garnison.
G. M. v. Koppelan.	Jede Compagnie beste- het af 100 Ober-Offi- ciers ans 100 Mann.	2 Bataillone, 12 Compagnien.

Uniformerne til et af de nationale regimenter fra 1761. De nationale regimenter havde som fælles kendetegn røde bukser.

(1707-78) til at overtage ledelsen af den danske hær.

Ved krigsberedskabet i 1762 viste hærens og det eksisterende rekrutteringsystems mangler sig i en ubønhørlig form. De hvervede deserterede i stort tal, og de kompletterede landmilitssoldater var uden uddannelse ikke meget bevendt. Danmark-Norge kom ikke i krig med Rusland, men hæren var blevet komprommitteret alvorligt, og der var politisk basis for reformer, som man bad Saint-Germain gennemføre.

I 1763 forelå Saint-Germains reformplan, der indebar en kraftig styrkelse af nationalt udskrevne og hvervede på bekostning af udlændinge. *Hæren skulle gøres national*. Regimenterne skulle miste deres status som selvstændige økonomiske enheder, således at ressourcerne samlet udnyttedes bedre. Hvert af de hvervede regimenter skulle have tilknyttet en landmilitsenhed, hvorfra man i krigstid skulle kompletteres. De til landmilitsen udstukne skulle igennem en rekrutskole på 8 uger, hvorefter de, så længe deres militærpligt varede, hvert andet år skulle indkaldes til øvelser af 5 ugers varighed. Som led i reformen skulle perioden, hvori bønderkarlene stod i reserverullen, udvides til 4.-40. år.

Saint-Germains reform blev gennemført i 1764 og betød i realiteten, at landmilitregimenterne, således som de var oprettet fra 1733, blev ophævet. Diskussionerne om forholdet mellem en hvervet hær og det udskrevne mandskab, løste Saint-Germain enkelt ved at slette adskillelsen mellem de to kategorier. De udskrevne blev nu en slags reserve for de hvervede regimenter, mens de tidlige-

re havde udgjort selvstændige militære enheder.

Reformerne viste sig hurtigt at være for vidtgående og at støde ind i gods-ejerinteresser. Der blev derfor trukket mere og mere i land. Saint-Germain blev fjernet i 1766, og i 1767 blev en række af de nye bestemmelser strøget. Karakteristisk nok blev udvidelsen af værnepligtsalderen til 4.-40. år det eneste, der blev bibeholdt, selv om denne udvidelse hørte nøje sammen med hele reform-komplekset.

Forsøgene på fra militært hold at løse problemerne omkring stavnsbånd og værnepligt var i første omgang strandet, men næsten med det samme satte nye angreb ind fra en ideologisk og nationaløkonomisk side.

Filosoffen J.J. Rousseau havde i bogen "Contrat social" i 1762 givet udtryk for en ideel og rationalistisk samfundsorden. I denne indgik opfattelsen af, at det var en naturlig og klar forpligtelse for borgerne at gribe til våben, når faren truede fædrelandet. Værnepligten skulle opfattes som en demokratisk pligt, og i virkeligheden opfattes af borgeren som en *værnerettighed*. Rousseaus tankegange inden for en lang række områder vandt hurtigt stor udbredelse i Europa, og må anses for noget af det tankegods, der udgjorde forudsætningen for den franske revolution i 1789.

En af dem, som var optaget af disse tanker, der indebar at bønderne skulle have deres frihed såvel af ideologiske grunde som af samfundsøkonomiske, var schweizeren E.-S.-F. Reverdil (1732-1808), der opholdt sig i Danmark. Efter Christian VII's tronbestigelse i

1766 var han blevet kabinetssekretær. Han indleverede til kongen to memoranda af 1. september 1767, hvori han foreslog stavnsbåndets afskaffelse eller lempelse samt afskaffelsen af hoveriet. Og han fik på kongens opfordring generalprokurøren H. Stampe (1713-1789) til at udarbejde en betænkning over, hvorledes dette kunne gennemføres. Den er dateret den 1. oktober 1767, og heri møder man forståelse for, at nøglen til problemet er en ændring i selve udskrivningsvæsenet. Reverdils bestræbelser fik støtte fra Saint-Germain, som efter tronbestigelsen var blevet kaldt tilbage. En kommission blev nedsat den 27. oktober, hvori såvel Reverdil som Stampe sad. Reverdil blev imidlertid hurtigt frosset ud og sendt udenlands, efter eget udsagn, fordi Saint-Germains hastige fremfærd ødelagde det reformarbejde, som kommissionen var ved at lægge grunden til. Selv om kommissionen fortsatte sit arbejde til 1769, fik den kun begrænset betydning i de stadige reformbestræbelser. Inden udgangen af 1767 var Saint-Germain atter afskedit, og man vendte tilbage til adskillelsen mellem de hvervede og de nationale regimentter, ligesom det ved forordningen af 21. august 1767 blev bestemt, at der ud over *landsoldaterne*, som landmilitens folk blev betegnet, fra landmilit-lægderne skulle udskrives en soldat til de hvervede regimentter for hver 529 td. hartkorn. Landmilit-lægderne blev fremover sat til 46 td. hartkorn.

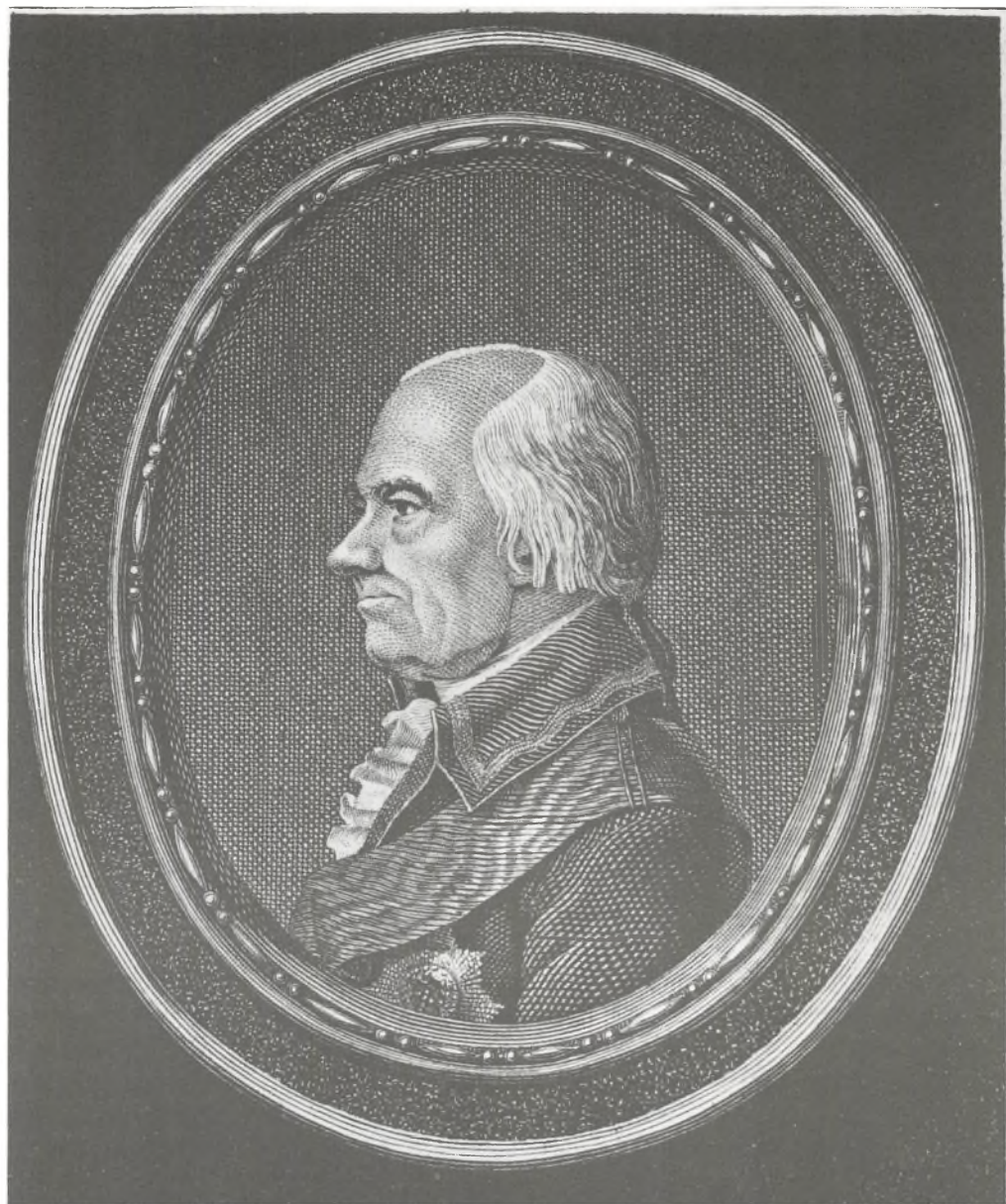
Med ordningen af 1767 standsede den igangsatte nationalisering af hæren for en årrække, men pressede ikke desto mindre mere og mere på, idet de fortsat stigende udgifter medførte, at frifolk-

systemet blev mere udbredt. Dette bevirkede en langsom udhuling af den stående hær. Skulle styrketallet nogenlunde opretholdes, var den eneste udvej atter at igangsætte nationaliseringen af hæren.

En fortsat nationalisering nødvendigjorde, at forholdet til godsejerne blev ordnet. Det indså mange ledende militære, og det er interessant, at der i forbindelse med den ovenfor omtalte kommission, fra Generalkrigsdirektoratet foreligger forskellige forslag fra 1767 bl.a. til en forordning, der indebærer, at man afskaffer stavnsbåndet for alle, der er født efter 1760 – for at fejre enevældens indførelse 100 år før. Endvidere at landet deles i 24 distrikter, der tilknyttes landets 24 infanteriregimentter, hvorfra disse så indruller bønderkarle på 18-50 år opført på særlige lister. Sålænge de stod på disse lister måtte de ikke uden tilladelse forlade det pågældende regimentsdistrikt. En løsning på problemet, der betyder en frigørelse mellem bønderkarlene og godsejeren med udgangspunkt i militærpligten, antydes altså her.

På samme måde bad kongen i april 1769 kommissionen, der nu var gjort til et kollegium og derved en del af administrationsapparatet, ”om man ikke i almindelighed kunne tillade samtlige bønderkarle at begive, opholde og ernære sig i landet, hvor de selv ville”. Sagen blev sendt til høring hos de deputerede i sessionerne, og konklusionen var, hvad angik det militære aspekt, at man ikke mente, at ”de intenderede lettelser i bondestandens kår” kunne være til hinder for opretholdelsen af landmilit-sen.





**Wilhelm von Huth, 1717-1806. Tysk officer, der 1771 blev hentet til Danmark af Struensee. Han blev kronprinsens lærer i krigsvidenskab, og blev den danske hærs ledende skikkelse i 1780'erne. Huth gik ind for, at hæren udelukkende skulle bestå af nationale afdelinger. Dette mente han bedst passede til den danske mentalitet. Hær og folk skulle høre sammen. Stik af G.L. Lahde 1798.**

Reformtankerne var oppe mod stærke kræfter, og bestræbelserne kørte fast i forhindringer. Struensee var indstillet på at videreføre reformerne, men nåede ikke at gøre noget ved de aspekter, som behandles her, og efter hans fald i 1772 indtrådte nærmest en reaktion mod de hidtidige bestræbelser. Dette var i hvert fald tilfældet med hensyn til bestræbelserne for at forbedre bondens retsstilling; men hvad angik militæret, så medførte reaktionen mod, hvad der var tysk, at *dansk* i 1773 blev indført som kommandosprog for de hvervede regimenter, ligesom ønsket om nationalisering af hæren afspejledes i den hærordning, som kom 1774.

Forordningen af 14. september 1774 blev skelsættende inden for den rent militære udvikling, idet Saint-Germains tidligere bestræbelser slog igennem. Hæren omformedes fra hovedsagelig at være en af hvervede udlændinge bestående hær til en national hær. Forskellen mellem hvervede og nationale regimenter ophævedes. De skulle nu sluttes sammen i de samme regimenter, der som mål fik at skulle bestå af 2/3 nationalt udskrevet mandskab. Hvervningen i udlandet blev indskrænket. Lægdets størrelse blev nedsat til 22 td. hartkorn for at kompensere for de hvervedes reduktion. I udlandet havde overgangen til hovedsageligt at anvende nationale hære fundet sted de fleste steder. Denne udvikling var som nævnt begrundet dels i økonomi, dels i ideologi.

Den danske hærs ledelse var i anden halvdel af 1770'erne indstillet på, at landmilitsten skulle frigøres udskrivningsmæssigt fra godsejerne, men i 1780'erne var den daværende ledelse ik-

ke indstillet på reformer. Feks. fremkom der 1782 et forslag til etableringen af såkaldte "soldaterhuse", der skulle bygges på godserne i et antal svarende til godsets størrelse. Beboelsen af et soldaterhus med dets tilliggende indebar fast tjeneste som soldat. Systemet svarede stort set til det svenske "inddelingsverk", hvor man kombinerede soldater-professionen med agerdyrkning. Forslaget tog sigte på at afskaffe stavnsbåndet og samtidig hindre flugten fra godserne, altså et helt nyt værnepligtsystem. Generalitetet afviste dette forslag, vel sagtens fordi det stred mod godsejerinteresser, og understregede den meget nødvendige forbindelse mellem stavnsbånd og værnepligt.

Efter at kronprinsen, den senere Frederik VI, i 1784 overtog regeringen, blæste der lidt andre vinde. Samtidig overtog Prins Carl af Hessen (1744-1836) en central rolle i hærens ledelse. Den egentlige militære leder var dog Wilhelm von Huth (1717-1806), der 1784 også blev geheimestatsminister.

Til brug for nye overvejelser omkring ordningen af hæren blev der 1784 - som i 1741 - igangsat mandtal over bondestandens mænd. Såvel Huth som Carl af Hessen udarbejdede hvert deres forslag til en ny ordning af hæren. Udgangspunktet var, at nationaliseringen skred dårligt frem, og at hæren var for kostbar. Huth gik ind for, at hæren udelukkende skulle bestå af nationale afdelinger. Hær og folk skulle høre sammen. Han var klar over, at klassesamfundet og godsejernes stærke stilling stillede sig i vejen for en udvikling af en positiv opfattelse af soldatertjenesten. Han var utvivlsomt også klar over, at

der var skred i opfattelsen af stavnsbåndet og dets forbindelse med værnepligten. Generelt sagt gik Huths forslag ud på, at gøre den danske hær til en militshær med et meget begrænset hvervet element. Dette mente han bedst passede til den danske mentalitet og pengepung.

Carl af Hessen var enig med Huth om nationaliseringen, men generelt sagt, gik *hans* ordning ud på en stående national hær. Hans forbillede var det tidligere omtalte preussiske kanton-system, hvor der til hvert af de nationale regimente hørte et distrikt, hvorfra der hvervedes folk til soldater-tjeneste. Carl af Hessens forslag vandt kronprinsens bifald, og i december 1784 blev der nedsat en kommission, der nærmere skulle udforme det, der blev til hærordningen af 1785. I denne kommission sad C.D.F. Reventlow (1748-1827), der senere spillede en stor rolle ved forhandlingerne omkring stavnsbåndets afskaffelse 1786-88, og som her fik en første god indsigt i militære forhold.

Hærordningen gik ud fra det eksisterende værnepligtssystem. Den hidtidige

sammenblanding af udskrevne og hvervede i de enkelte regimente bibeholdtes. Men der skulle fremover lægges vægt på hvervede for at beholde styrken som *stående*. Nationaliseringen af det hvervede element skulle ske på den måde, at man satte den hidtidige kompletteringsudskrivning i system. Fremover skulle der for hver 532 td. hartkorn udskrives en såkaldt *landrekrut*, som skulle gøre tjeneste i 8 år i regimentet på samme fod og med samme betaling som de hvervede eller *geworbne*. De, der blev udskrevet til landmilitstjeneste under regimentet på de hidtidige betingelser, betegnedes som *landsoldater*. Landrekrut-ordningen kom til at bestå frem til 1803.

Bibeholdelse af den stående hær ved ordningen af 1785 medførte imidlertid så store udgifter, at Finanskollegiet allerede 1786 erklærede, at det ikke længere var i stand til at skaffe midler til at opretholde de fastsatte styrkemål. Forandringer i hærens grundlæggende mand-skabsstruktur var helt nødvendige.



# Gennemførelsen af stavnsbåndsløsningen

Som det er fremgået af denne redegørelse, havde der gennem årene ved flere lejligheder været fremsat forslag om at afskaffe stavnsbåndet af landøkonomiske grunde. Man havde endvidere været klar over, at stavnsbåndet nøje hang sammen med værnepligten. Der havde således 1767-69 været forslag fremme om oprettelsen af regimentsdistrikter, der udskrivningsteknisk var uafhængige af godserne. Det var altså den almindelige opfattelse, at man ved at fjerne den reelle udskrivningsret fra godsejeren kunne løse de landøkonomiske problemer, der lå i stavnsbåndsforordningen, uden at skulle ændre på landmilitærens forhold. Samtidig foregik der en diskussion i militære kredse, om hvorvidt hovedvægten skulle lægges på en stående hær eller en militshær. Fagmilitært blev der længst muligt holdt fast på den stående hær bestående af hvervede soldater, men nationaliseringsbestræbelserne, der kom frem i 1770'erne, rev en del af forudsætningerne væk for denne ordning, ligesom en fortsat nationalisering af hæren blev blokeret af det eksisterende udskrivningssystem, hvis centrale punkt var stavnsbåndet.

Såvel hærens som landbrugets situation ville ubønhørligt kræve reformer omkring dette forhold. Efter 1784 var det vel i virkeligheden kun et spørgsmål om tid, hvornår reformerne satte ind.

En tilfældighed i sommeren 1786 gjorde det muligt for Reventlow, der var en afgjort tilhænger af reformer, at henlede kronprinsens opmærksomhed

på bondestandens utålelige forhold og nødvendigheden af reformer inden for dette område.

Den 25. august 1786 blev der nedsat en kommission bestående af godsejere og embedsmænd, der iøvrigt for de flestes vedkommende også var godsejere. Kommissionens opgave var at drøfte retsforholdet mellem godsejere eller selvejere på den ene side, og fæstebønder, husmænd og andre af bondestanden, der var bundne af fødestavnen, på den anden. Endvidere skulle man se på "alt, hvad der kan tjene til forbedring af bondestandens vilkår, såvidt sådant kan ske, uden at nogen af jorddrotternes lovlige ejendomsrettigheder derved indskrænkes".

Det kan undre, at der ikke i kommissionen sad militære. Generalitetet var kun repræsenteret ved generalauditør Vilhelm Bornemann, "da det, som i kommissionen kommer under overvejelse, i henseende til fødestavnsrettighed med videre, kan have indflydelse på landmilitæsen". Kommissionen er nok først og fremmest blevet opfattet som en landbokommission, og man har ment kun perifert at skulle berøre landmilitæsens forhold. Selvfølgelig kan man også forestille sig, at reformvennerne, som udgjorde et flertal, under kommissionens forberedelse har udmanøvreret evt. militære repræsentanter. Imidlertid kom en meget stor del af kommissionens drøftelser til at dreje sig om emner, der havde forbindelse med landmilitæsen, ja med hele udskrivningssystemet



Justitsråd Peder Wormskiold, 1750-1824. Han var kommitteret i Rentekammeret og sad i Den store Landbokommission. Han var ikke en af de mest vidtgående m.h.t. landboreformerne, men det lykkedes ham at fremkomme med konstruktive ideer om ændringer i værnepligtsgrundlaget. Han fremførte således ideen om, at militærtjenesten ikke længere skulle bestemmes af antallet af hartkorn, men beregnes ud fra folketallet. (Foto: Bent Mann, Rødovre).

og indretningen af den danske hær. Kommissionens forhandlinger er derfor idag af ligeså stor militærhistorisk som landbohistorisk interesse. Som noget ganske nyt udsendtes allerede i 1789 to bind med kommissionens forhandlinger og de forskellige medlemmers omfattende promemorier om de behandlede emner.

Allerede de første indlæg, der fremkom på de første par møder, berørte udskrivningsretten og værnepligtssystemet. Etatsråd W.A. Hansen (1744-96) slog i en betænkning af 4. oktober 1786 fast, "at landmilitsens indretning i mange dele måtte forandres, når fødestavnretten ganske ophørte, dette er unægteligt". Misnøjen med militærpligten mente han, man kunne komme til livs, ved at alle i bondestanden "herefter burde fødes landeværn". Hans tanke var formentlig her, at bondestandens mænd automatisk udgjorde landeværnet. W.A. Hansen beskæftigede sig altså med den eksisterende udskrivnings manglende *lighedskriterium*.

I en betænkning af 23. oktober 1786 udviklede konferensråd O.L. Bang (1731-89) sig om udskrivningens *udvælgelseskriterium*. Han mente, at "jordgodsejerne skulle være ganske udelukket fra at sætte visse karle til soldater, eller sig dermed i nogen måde befatte, som en ting dem uvedkommende". Udskrivningsområdet skulle være et særligt regimentsdistrikt, der var uafhængigt af godserne. Endvidere skulle militære på sessioner udtage de udskrevne. Når det var godsejeren, der gjorde det, blev det normalt opfattet som en straf.

Flere andre i kommissionen var også af den opfattelse, at en fjernelse af

stavnsbåndet nødvendigvis måtte indebære, at man fritog godsejeren fra at skulle "levere soldater". En var inde på, at man i regimentsdistrikter ved *lodtrækning* skulle udskrive soldater til landmilitsen på grundlag af reserverullerne. Derved undgik man, at soldater-tjenesten kunne anvendes som et instrument af godsejeren overfor fæsterne.

Justitsråd Peder Wormskiold (1750-1824) foreslog oprettet sessioner med hvert sit distrikt, hvis hovedpligter var "at holde reserve-rulle over alt distriktets unge mandskab fra dets fødsel indtil 40'de år ... at udtage de til militærtjeneste fornødne soldater ved lodkastning og *uden hensigt til hartkornets størrelse*, der udgør de nærværende lægdere, i henseende til folkemængden højst upålidelige målestok". Wormskiold fik her berørt ikke alene ligheds- og udvælgelseskriteriet omkring udskrivningsproblemet, men også det, der kan betegnes som *grundlagskriteriet*. Med ideen om, at udskrivningsgrundlaget ikke længere skulle være jorden, men folkemængden, var katten så at sige sluppet af sækken. Der synes ingen vej tilbage. Det, der var startet som en landøkonomisk foranstaltning, endte nu med at trække en gennemgribende værnepligtsreform med sig.

Reventlow var inde på de samme problemer og synspunkter i en omfattende betænkning dateret 24. oktober 1786, dagen efter Wormskiolds. Af de 12 hovedspørgsmål i forbindelse med kommissionens opgave, som han stiller op, vedrører de 8 militære eller udskrivningsmæssige forhold. Reventlow mente, at godset ikke længere skal være grundlaget for udskrivningen, at land-



**Justitsråd Christian Colbiørnsen, 1749-1814. Kammeradvokat fra 1785, og blev af Rentekammeret anmodet om en redegørelse for forholdet mellem godsejer og fæster. Blev generalprokurør i 1788 og virkede som sekretær for Den Store Landbo-kommission. Colbiørnsen formulerede den endelige betænkning, der førte frem til forordningen om Stavnsbåndsløsningen.**



militsen vil vinde ved, at der etableres regimentsdistrikter, *at* soldater skal udtages efter folkemængde i stedet for hartkorn, *at* godsejeren ikke længere skal være den, der fører mandskabsrullerne, og *at* alt det rulleførte mandskab skal møde, således at det er de deputerede ved sessionerne, der udtager soldaterne.

Reformmodstanderne i kommissionen søgte at imødegå de fremførte synspunkter og latterliggjorde her tanken om, at soldaterne skulle udtages ved lodtrækning. I øvrigt mente de, at gods-ejeren var den bedste til at udtage dem, der var egnede til soldater, da han bedre kendte bønderkarlene end de deputerede ved sessionerne gjorde. En fjernelse af stavnsbåndet, hvorved værnepligten ville blive adskilt fra jorden, ville efter disses mening medføre, at det blev vanskeligt at forklare, hvorfor det så kun var bønderne, der skulle springe soldat. Denne indvending generede tydeligvis reformtilhængerne. En af disse, justitsråd Chr. Colbiørnsen (1749-1814), der var kommissionens sekretær, fik modargumentet med følgende formulering: ”Den pligt, at tjene kongen og forsvare fædrelandet, bør, så meget som muligt, være almindelig, og denne byrde må deles lige imellem alle de undersætter, som er bestemte til at bære den. Denne sætning er bygget på retfærdighed og billighed selv, som tilsiger, at borgere af lige kår bør have lige rettigheder”.

Gennem Bornemann søgte Generalitetet at fastholde den eksisterende udskrivningsmåde, idet det åbenbart ikke kunne overskue konsekvenserne af dennes bortfald. De herfra udarbejdede betænkninger lå dog ikke særligt på linie

med de overvejelser, der i årene forinden var blevet gjort i hærens ledelse, og heller ikke på linie med den udvikling, der var i gang fra en hvervet til en national hær. Man kan få det indtryk, at godsejerne, der var mod reformer, søgte at mobilisere Generalitetets modstand mod den reformbølge, som rullede kraftigt afsted. Generalitetet stillede sig også på det standpunkt, at skulle værnepligten frigøres fra jorden, så burde den omfatte *alle* borgere i landet.

Den logik, der lå i dette synspunkt, er vanskelig at komme uden om. Reformtilhængeren Bartholin Eichel formulerede forklaringen på, at det var bondestanden, der skulle bære værnepligten, således: ”..men desuden er der dog grunde for, at landmilitsen skal bestå af bønder, frem for købstadsfolk, da de første altid er landets sønner, og, som agerdyrkere, der ej kan forlade den jord, de til næring skal dyrke, er bedst skikkede til landets forsvar, da derimod en håndværksmand med sit værktøj, finder fædreland overalt ..”.

Det er interessant at følge, hvorledes opfattelser og tanker udviklede sig i løbet af den korte tid kommissionen sad fra august 1786 til april 1788. Der havde ikke været tale om noget militært betonet oplæg ved kommissionens nedsættelse, og den besluttede allerede på et af sine første møder, at ”intet stavnsbånd skal have sted, undtagen for såvidt samme er grundet på landmilitordsordenen.”. Tanken var altså kun at ændre stavnsbåndet set ud fra landbrugets tarv, men iøvrigt at lade landmilitsen være i fred. For værnepligten fik kommissionen ikke desto mindre hurtigere betydning end for landbruget. Stavns-

båndet skulle afvikles over en årrække, og virkningen af forordningen først sætte ind efter 1800, mens udskrivningsvæsenet blev ændret med det samme.

Den 28. april 1788 blev kommissionens indstilling underskrevet, og den 20. juni samme år udsendtes forordningen på grundlag af denne. Det eneste forslag, der ikke blev fulgt, var forslaget om afskaffelse af land-rekrutterne. Forordningen omhandler ”stavnsbåndets løsning fra godserne for bondestandens mandkøn i Danmark”, men på trods af dette navn er indholdet mere en udskrivningsforordning, en værnepligtslov.

Forordningen fik gennemgribende betydning for *landbruget, hæren, værnepligten og udskrivningsvæsenet*.

Den udskrivningsreform, der lå i forordningen, baserede sig på følgende nye principper:

1. Der skulle føres ruller over *alle mænd* i bondestanden fra fødslen;
2. Rulleføringen blev frataget godsejerne og overført til et civilt præget *udskrivningsvæsen*, uafhængigt af godsejer- og militærinteresser. Under dette væsen skulle sessionerne også foregå;
3. Selve udskrivningen skulle ske på *sessionerne* ved personligt møde;
4. Mandskabet til krigstjeneste skulle udtages i forhold til distrikternes *folkemængde* og ikke i forhold til hartkorn;
5. Krigstjenesten skulle være *en personlig pligt*, der påhvilede alle mænd af bondestanden.

Det skal for en ordens skyld her understreges, at forordningen af 20. juni

1788 kun gjaldt det egentlige Danmark, altså ikke Norge og Holsten, ligesom den heller ikke omfattede *søindrulleringen*, der skaffede mandskab til flåden. Søindrulleringen havde fulgt sine egne veje og havde problemer adskilt fra landmilitsens udskrivning.

Ved forordningen af 16. december 1704 blev det bestemt, at søfolk, der i påkommende tilfælde ville gøre tjeneste på flåden, og som havde den behørig alder og den nødvendige kundskab til søfart, kunne blive indført i de såkaldte *søruller*. Ved en forordning af 17. juli 1737 fastsattes regler for særlige kyststrækninger, der blev gjort til *sølimitter* eller *sølimitdistrikter*, hvorfra der rekrutteredes mandskab til flåden. Denne ordning blev i 1770 gjort mere landsomfattende, og det blev samtidig bestemt, at alle købstadsfolk, som ernærede sig af søen, og deres børn samt de, der boede i de kystområder og på de øer, som var eller fremtidig blev udlagt til sølimitdistrikter, skulle indføres i sørullerne og have såkaldt *indrulleringspas*. De, der var opført i sørullen, var ikke omfattet af godsejernes udskrivningsret, selv om det blev hævdet som en fortolkning. I kommissionen vedrørende stavnsbåndets afløsning brugte man megen tid til dels at diskutere sølimitternes fremtidige ordning, dels at drøfte, om sølimitterne kunne opfattes som lægder, og altså indgik i den da eksisterende landmilit-ordning. Ved forordningen af 1788 blev det kun landdistrikterne, der også i henseende til flåden kom ind under det nye udskrivningsvæsen, mens købstæderne blev holdt udenfor. Først ved en forordning af 8. januar 1802 kom de nye principper

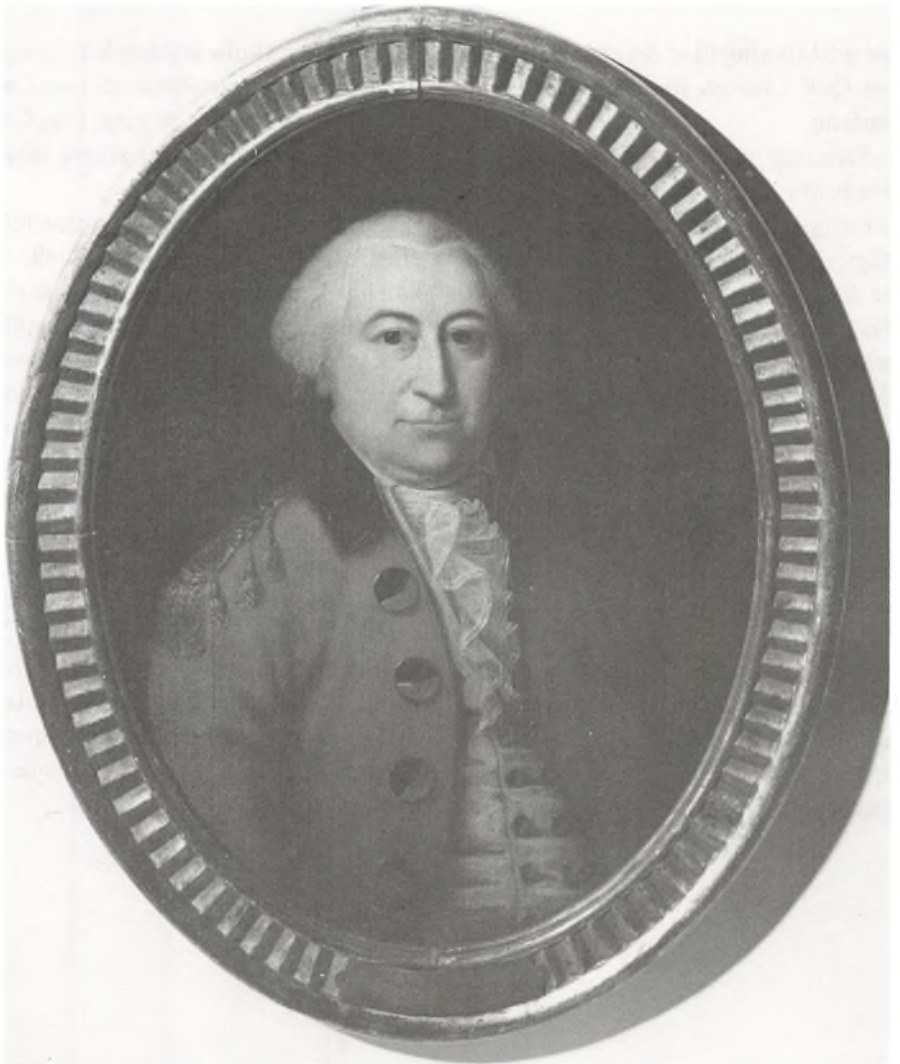


for udskrivning til at dække værnepligten såvel i hæren som i flåden i fuldt omfang.

Samtidig med at stavnsbåndskommissionen i Danmark nåede frem til princippet om den personlige værnepligt, dog i første omgang kun gældende for bondestanden, fremkom der i Frankrig på samme tid et skrift af officeren Lazare M.N. Carnot, hvori denne skitserer en "nationalbevæbning", bestående af alle mandlige borgere, der altså samlet skulle udgøre en kombination af en reserve og en milit. Alle mænd skulle igennem en rekrutskole, og den hidtidige stående hær skulle udgøres af det mandskab, der til enhver tid udgjorde rekrutskolen. Hvervede var derved afskaffede. Den stående hær, militsen og reserven var samme mandskab blot på forskellige niveauer. Der ved fik man gennem den personlige værnepligt kædet hær og folk sammen.

Patriotismen skulle erstatte hvervnings-trommen og korporalsstaven, som Carnot udtrykte det. Det princip, som Carnot opstillede, er det, der senere betegnes som "kadrehæren".

Carnot kom til at spille en stor rolle efter den franske revolution 1789, og han har fremfor nogen æren for, at den personlige og almindelige værnepligt blev kædet sammen med de revolutionære og liberalistiske tanker. Carnot anses således for at være ophavsmand til tanken om den almindelige og personlige værnepligt. Men det er værd at notere sig, at man i Danmark på samme tid var inde på den samme tankegang, men ikke turde vove skridtet fuldtud. Carnots tanker blev fransk lov den 23. august 1793, hvorefter der var mulighed for at udskrive alle franskmænd til landets forsvar, "réquisition permanente de tous les Français pour la défense de la patrie".



**Carl August Wilhelm Driberg (Driberg), 1750-1825. Han var oprindeligt officersuddannet, men blev 1789 land- og krigskommissær for Fyn i forbindelse med værnepligtsreformens gennemførelse efter 1788. Allerede fra 1790 var Driberg den reelle leder af Udskrivningsvæsenet og afholdelsen af ekstrasessionerne over hele landet. Fra 1794 generalkrigskommissær, en stilling han beholdt til 1819. Det skyldtes i høj grad Driberg, at værnepligtsreformen så hurtigt blev gennemført, ligesom han gennem praksis og udarbejdede direktiver vedrørende udskrivningen har præget denne helt op til vor tid. Maleriet, der hænger i Lahns Stiftelse i Odense, har ikke tidligere været offentliggjort. (Foto: Wermund Bendtsen, Odense).**

Extract  
af mine  
Forslage, Forestillinger og Erklæringer  
for saavidt disse angaaer  
Land Milice Sætsret i Almindelighed  
i hele Danmark  
og bemærkes  
at  
Forestillinger og Erklæringer  
betreffende  
Virkte Sager og Tilfælde,  
hvor oplydes  
udi Correspondence Protocolleerne.  
Odense den 31<sup>de</sup> December 1797. ~ Driberg.

Forside til protokol, hvori generalkrigskommissær C.A.W. Driberg samlede sine erfaringer med hensyn til udskrivningen af værnepligtige og ekstrakter af vigtige bestemmelser om dette emne. Findes i Generalkrigskommissærens arkiv, Rigsarkivet.

# Udskrivningsreformens igangsættelse

På grund af de nye udskrivningsprincipper var det nødvendigt gennem nye ekstrasessioner at udarbejde et helt nyt mandtal for den mandlige del af befolkningen. Det var først meningen, at direktøren i Danske Kancelli, gehejmeråd Brandt, sammen med Colbiørnsen skulle stå for disse ekstrasessioner. Arbejdet viste sig snart at være uhyre omfattende og gled derfor over til generalrigskommisær C.H. Wildenrath (1742-91) og officeren C.A.W. Driberg (1750-1825). Wildenrath døde allerede i 1791, man må formode af overanstrengelse, og arbejdet blev fortsat alene under ledelse af Driberg, som sammen med 4 landkrigskommisærer fuldførte dette værdige pionerarbejde. Han måtte overalt slås med megen vanetænkning såvel hos godsejere som hos bønder.

Riget blev inddelt i 1.656 lægder, der hver fik en *lægdsmand*, normalt sognefogeden, da lægderne stort set svarede til sogneinddelingen. Lægdsmanden skulle være mellemeddet mellem de rulleførte og sessionerne. Som resultat af ekstrasessionerne fremlagde Driberg senere et meget indgående statistisk værk, der var bestemt til trykning. Det fremgik af dette, at der på reservelisterne var 204.203 mand, fordelt med ca. 73.000 på Sjælland, Falster og Lolland, 30.000 på Fyn og 100.000 i Jylland. Den søfarende del af befolkningen anføres til 13.313 mand. Sine erfaringer nedfældede Driberg i forskellige instrukser for sessionerne, der langt op i tiden var gældende for al udskrivning.

# Afslutning

Forordningen af 20. juni 1788 banede vej for den udvikling mod en moderne stat, som fandt sted i løbet af det 19. århundrede. Ikke alene stavnsbåndets afløsning var en forudsætning for denne, men i lige så høj grad var det en forudsætning, at værnepligten blev gjort personlig, og at den tilhørende udskrivningsreform blev gennemført med stor energi og dygtighed. Det var væsentligt, at hoveddelen af landets befolkning, bønderne, kom til at føle, som der står på Frihedsstøtten:

*Kjærlighed til Fædreland,  
Mod til dets Værn.*



Vedvarende  
Sessions-Placat

for

Danmark

afstøbt af

General-Krigs-Commissairen for Danmark

efter

det Kongelige Danske Cancellies Befaling

af

29de Juli 1817.

---

Odense 1817.

Trykt hos S. Hempel,

Cler af Svends Stifts Adresséfontoir og Bogtrykkerie.

De erfaringer, som blev høstet ved værnepligtsreformens gennemførelse og i årene umiddelbart efter, blev af generalkrigskommissær C.A.W. Driberg nedfældet i et omfattende sæt bestemmelser vedrørende sessionsinstitutionen i 1817. Dribergs såkaldte "Vedvarende Sessions-Placat for Danmark", hvis forside er gengivet her, kom langt op i tiden til at præge det danske udskrivningsvæsen.



## Trykte kilder

Den for Landboevæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger bd. I-II, Kbh. 1788-1789

J.A. Fridericia: Aktstykker til Oplysning om Stavnsbaandets Historie, Kbh. 1888

## Litteratur

John Danstrup: Kampen om den danske Hær 1740-66. Historisk Tidsskrift 11. Rk. bd. II pp. 1-60 1947-49

Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne i Danmark i Slutningen af 18. Aarhundrede (1773-1791), Kbh. 1888

Edv. Holm: Danmark-Norges Historie 1720-1814, 6. bd. 1. del, Kbh. 1907

Torsten Holm: Värnplikten 150 år. Från Franska Revolutionen till Förenta Nationerna, Stockholm 1951

Jens Holmgaard: Oversigt over Udskrivningsarkivalier 1700-1788 i Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg 1972

Knud J.V. Jespersen: 3. Udskrivningskreds' Arkiv 1788-1956, Landsarkivet for Fyn, Odense 1970

Jens Johansen: Frederik VI's Hær 1784-1814, Kbh. 1948

Knud Rasmussen: Lægdsruller ca. 1830- ca. 1930 afleveret af 1. og 2. udskrivningskreds, Landsarkivet for Sjælland, Kbh. 1965

K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, III. Bind, 1709-1808, Kbh. 1926

Hans Chr. Wolter: Hærens registrering af udskrevne og hvervede, Personalhistorisk Tidsskrift, Årg. 107 1987: 1 pp. 1-23



Det er, efter mine Tanker, overeensstemmende baade med Billigheds og Statsklokkens Grundsaetninger, at Soldaterne bør udtages, i Forhold af Districternes Folkemaengde, uden Hensigt til dets Hartkorn eller Matrikul; thi

a) efter Reisfaerdighed og Billighed, bør alle Undersaatter, der ere af lige Stand, og Willkaar, være lige deelagtige i at bære Statens Byrder.

At værne for Fædrelandet, er en af de første blandt alle borgerlige Pligter, og denne Pligt bør være almindelig for enhver af den Stand, som er bestemt til Landets Forsvar.